

Conferencia de clausura

O VALLE-INCLÁN DE VALENTÍN PAZ-ANDRADE

Darío Villanueva
Universidade de Santiago de Compostela
Real Academia Española

Resumo: En 1966 Valentín Paz-Andrade é convidado ás Xornadas Galegas de Bos Aires e os promotores do Centro galego suxiren que aborde a efeméride do centenario do nacemento de Ramón del Valle-Inclán. O ano seguinte ao libro derivado daquelas conferencias, *La anunciación de Valle-Inclán*, oferta unha visión reivindicadora da galegitude de Valle-Inclán que non se aparta, no sustantivo, da que Castelao deixará formulada pouco despois do pasamento de don Ramón nunha conferencia lida en LA Habana en xaneiro de 1939, e titulada *Galicia y Valle-Inclán*.

A meirande tese do libro consiste no vencellamento de Valle-Inclán co rexurdimento das artes e letras en Galicia que xermolaba xa dende pouco antes do seu nacemento en 1866. A esta reconstrución entre biográfica e histórico-cultural dos comezos valleinclanianos, Paz-Andrade engade tres dimensións máis especificamente referidas á estética e á análise literaria: a primeira consiste no que nomea con acerto “a materia de Galicia”; igualmente, está a pegada estética galega do esperpento valleinclaniano; e finalmente, un asunto controvertido, o denominado polo crítico “proceso de recastamiento lingüístico”. O “sincretismo idiomático” de Valle-Inclán ten que ver cunha sorte de funcionamento en literatura dunha lingua como substrato doutra, a modo de palimpsesto.

Abstract: In 1966 Valentín Paz-Andrade is invited to Xornadas Galegas of Buenos Aires and the promoters of the Galician Center suggest to tackle the efeméride of the centenary of the birth of Ramón del Valle-Inclán. On the following year, the book derived from those conferences, *The announcement of Valle-Inclán*, offers a vindicative vision of the *galecidade* of Valle-Inclán that does not separate, in the substantive thing, of that Castelao will stop formulated shortly after the death of don Ramón in a conference read in Havana in January, 1939, titled “Galicia and Valle-Inclán”.

The main thesis of the book consists of linking to Valle-Inclán with the renaissance of the arts and the letters in Galicia that was already germinating from shortly before its birth in 1866. To this biographical reconstruction between cultural and historical of the early Valle-Inclán, Paz-Andrade adds three dimensions more specifically referring to the aesthetics and literary analysis: the first is what rightly called “the subject matter of Galicia”; the same way, there is the Galician aesthetic imprint of the grotesque *esperpento*; and finally, a controversial matter, the so-called by the critical “process of linguistic *recastamiento*”. The “idiomatic syncretism” of Valle-Inclán has to do with a functioning luck in literature of a tongue like substratum of other one, by way of palimpsest.

Palabras chave: Rexurdimento. Sincretismo idiomático. Palimpsesto. Materia de Galicia. Esperpento. Galeguidade.

Key words: Cultural renaissance. Idiomatic syncretism. Palimpsest. Matter of Galicia. Esperpento. Galecidade.

Cando remata con este congreso o ano de merecido recoñecemento a Valentín Paz-Andrade, non atopo mellor colofón que a imaxe que del deseñara xa en 1967 Eduardo Blanco Amor.

Falaba entón o autor d’*A esmorga* dunha “mentalidade renacentista” presente nunha xeira de esculcadores de Galicia, sinalados polo seu “afán de esclarecemento e perspectiva”, que remonta até Sarmiento e Feijoo, e caracterizada por “la forzada acumulación de los saberes y la asumida obligación de los quehaceres” (Paz-Andrade, 1981, 6).

Para Blanco Amor, Valentín Paz-Andrade pertencía por dereito propio, “de modo espectacular”, a este tipo de polifacéticos traballadores ao que responden así mesmo as figuras de Castelao, Risco, Otero Pedrayo, Bouza Brey, e os doutores García-Sabell e Rof Carballo.

Hoxe en día, no *maremagnum* da posmodernidade onde a Literatura resiste, numantinamente, asediada polas trapelas da chamada industria cultural e orfa de modelos de referencia pola deconstrución do canon occidental –fenómenos que se potencian o un ao outro: se non hai rango de excelencia comunmente aceptado, calquera cousa pode ser vendida como Literatura–, a crítica literaria pervive ou ben confinada entre os muros da Universidade, como mero asunto académico dun grupo de individuos que repasan os libros dos demais, ou forma parte da división publicitaria das empresas editoriais. Non é ese, por certo, o contexto no que Valentín Paz-Andrade escribiu os seus ensaios críticos sobre Valle-Inclán, Guimarães Rosa ou Castelao.

Trátase, máis ben, doutro escenario ben estudado por autores como, por caso, Terry Eagleton en *The Function of Criticism* (Londres, 1996). Recorda alí o profesor de Oxford, facendo uso do concepto de “esfera pública”, de Jürgen Habermas, cómo o nacemento da crítica moderna se remonta á primeira metade do Século XVIII, cando *The Tatler*, de Steele e, sobre todo, *The Spectator*, de Addison deron cohesión a unha nova clase dirixente, abertamente oposta ao absolutismo. Grazas a eles, Disraeli puido definir en 1870 a intelectualidade do país como un conxunto de cidadáns libres e independentes entre os que existía unha igualdade natural e política.

Arredor de *The Spectator* bulía un grupo non especializado, que máis que facer crítica literaria *sensu strictu*, gustaba de expresar o seu xuízo sen mordaza sobre a cultura e a sociedade no seu conxunto, con elevado grao de incidencia sobre a opinión pública se temos en conta que a revista de Addison tiraba tres mil exemplares e Gran Bretaña tiña, daquela, unha poboación total de cinco millóns. Logo, desafortunadamente, esa actividade, que o canadense Northrop Frye denominaría “crítica pública”, ficaría en clara recesión até o estado de cousas actual que antes describiamos. Con todo, que aquela función seguía vixente até comezos do propio século XX, acredítanolo o feito de que aínda daquela John Morley, editor de *Fortnightly Review*, consideraba que os colaboradores da súa revista eran persoas ás que cumpría a misión de formar a opinión pública, para o que demandaba deles que fosen á vez fonte de autoridade sapiencial e habelenciosos divulgadores, partícipes dunha elite espiritual culta, pero propagandistas intelectuais verosímiles.

Ben sei que o país de que falo, a Galicia do século XX, non é a Inglaterra de Addison, nin 1968 é equiparábel a 1768. Pero do que si non me cabe dúbida é de que o ben coñecido lema do *Eclesiastés* “*nihil novum sub sole*” é aplicábel ao caso de individuos ou grupos de nós, creadores e impulsores de revistas e xornais, e promotores de tantas e tantas institucións e iniciativas culturais que, como o cabalo de Troia, agochaban un gromo de fondo compromiso con Galicia. No caso de Paz-Andrade hai que engadir, xa que logo, o explícito compromiso político e electoral antes e despois da guerra civil, e o emprendemento empresarial. Por iso, Eduardo Blanco Amor propuña como mote heráldico do noso persoeiro o título do seu libro publicado polo Centro Galego de Bos Aires en 1959: *Galicia como tarea*.

J. Bejalme, no seu libro *Men of Letters and the English Public in the Eighteenth Century* (Londres, 1931), ao estudar o chamado “club Spectator” conclúe que Addison e os seus pousaron a súa ollada non soamente na Corte e a aristocracia, senón sobre o conxunto da sociedade, e tentaron de abrílles os ollos á literatura como ferramenta para ceibar, así mesmo, as mentes. Dito noutras palabras: a cultura foi a base unificadora do bloque dirixente inglés anti-absolutista, e para

eles o crítico viña a ser, así, o principal parceiro desta misión histórica. Ese é o contexto no que, salvadas as naturais distancias, quero ver nesta conferencia a faciana literaria de Valentín Paz-Andrade, e de xeito especial a súa visión de Ramón María del Valle-Inclán.

Á hora de escribir e publicar o seu libro sobre o autor das *Comedias Bárbaras*, Paz-Andrade conta con Eduardo Blanco Amor non soamente como autor do prólogo senón tamén como compañeiro dunha viaxe ou “preparo indagatorio” que tivo que completar, no que o escritor actuou tamén como fotógrafo á hora de “recoller en visión directa o fondo ecolóxico da infancia e a mocidade de Valle-Inclán, os lugares galegos ou rurais dos seus primeiros anos”, segundo refire Tucho Calvo no seu libro de conversas con Valentín (2011: 353). Mais na primeira daquelas dúas funcións, a de prologuista, Eduardo bóttalle un cabo ao seu amigo aducindo que os galegos estamos condenados a non ser comprendidos máis que por nós mesmos, de xeito que no centenario de Valle non se podería deixar de interpretalo “sin penetrar en su fundamento galaico, en su radical –digámoslo sin miedo al tópico– teluricidad” (Paz-Andrade, 1981: 12).

A conmemoración do centenario do escritor nacido en Vilanova de Arousa o 28 de outubro de 1866 promoveu un renovado interese por parte dos críticos e os historiadores literarios pola súa figura e a súa obra, que a partir de entón foi cobrando unha vixencia e actualidade moito máis acusada que a dos outros nomes da chamada “generación del 98”, agás o de Baroja.

Froito do centenario é unha obra colectiva de enorme transcendencia, consistente nunha valoración e estudo de conxunto, enciclopédica, da vida e a obra de Ramón del Valle-Inclán publicada en Nova York en inglés, en 1968, baixo a coordinación xeral do hispanista grego Anthony N. Zahareas, secundado polo costarricense Rodolfo Cardona e o norteamericano Sumner Greenfield: *Ramón del Valle-Inclán. An Appraisal of his Life and Works* (New York: Las Américas, 1968). Entre a súa corentena de contribuíntes destacan nomes como F. Ayala, Anderson Imbert, Avallé-Arce, Casalduero, Fichter, Gullón, Raimundo Lida, Montesinos, Silverman, Sobejano. E non faltan tampouco tres valleinclanistas galegos, Domingo García-Sabell, Emilio González López e José Rubia Barcia.

Valentín Paz-Andrade incorpórase simultaneamente pola súa banda a tan ilustre gremio por unha vía diferente, de pegada exclusivamente autóctona. En 1966 é convidado por terceira vez ás Xornadas Galegas de Buenos Aires, ás que concorrera xa, con notábel éxito como orador de temas xurídicos, económicos e culturais en 1950 e 1957. E nesta oportunidade, os promotores das xornadas, dende o Centro galego da capital arxentina, suxiren que o conferenciante aborde a efeméride do centenario valleinclaniano.

Valentín Paz-Andrade coñecía xa os libros sobre don Ramón escritos por Gómez de la Serna, Fernández Almagro, Zamora Vicente, Guillermo Díaz Plaja e

Ramón J. Sender. O seu afán valleinclanista leváao tamén a seguir atento á súa bibliografía, que co motivo do centenario enriquecérase tamén con obras como a de Francisco Umbral (1968: *Valle-Inclán*, Madrid: Unión Editorial), ou José Antonio Gómez Marín, *La idea de la sociedad en Valle-Inclán* (1967: Madrid: Taurus). Pero o seu interese polo ilustre paisano viña de atrás, dunha fonte xenuinamente autobiográfica.

Como el mesmo conta en xaneiro de 1925, algúns novos xornalistas e artistas vigueses “conocíamos en aquela ocasión directamente la magia y la gracia del trato con el maestro” (Paz-Andrade, 1967; segunda edición, 1981: 133) ao que ofreceron un banquete. O Valentín mozo, que xa destacaba pola súa capacidade de xestión a prol dos seus amigos, ofrécese para encontrarlle casa en Vigo, e atoparlle una pequena quinta, Los Rosales, que finalmente don Ramón descartará e retornará a Madrid coa súa familia.

Pouco despois vólvense encontrar co motivo das eleccións ás Cortes Constituíntes da República. Valentín Paz-Andrade preséntase na candidatura galeguista, entre Castelao e Cabanillas, pola provincia de Pontevedra. Valle faino tamén pola Coruña nas listaxes da coalición denominada Alianza Republicana encabezada por Lerroux. Non fai campaña nin concorre ás circunscricións polas que opta. O diario *El Progreso* do 27 de xuño de 1931 defíneo como “lustre de las letras castellanas en alma gallega” e a Paz-Andrade como “periodista y orador”. Ningún dos dous é elixido e Valle reacciona pedindo a anulación das eleccións, recoñecendo con fachenda que “ni me he tomado la menor molestia para ser diputado” e criticando os electores por entregarse aos amos de sempre, “el cacique sin escrúpulos” (no xornal *La Voz*, 4 de xullo). A súa pataleta non cae nada ben. J. Poza Juncal, no xornal *El Pueblo Gallego*, publica o 23 de xullo o incendiario artigo “Censurable campaña contra Galicia”, no que xustifica a desfeita electoral do escritor porque “sus paisanos no se olvidaron de lo que dijo acerca de los gallegos en fecha no muy lejana”.

Refírese á entrevista “Don Ramón del Valle-Inclán nos pone como no digan dueñas”, que Enrique Estévez Ortega lle fixera en *Vida gallega* de Vigo en 1926. Nun receso da tertulia madrileña de La granja del Henar, despois de atender con prontitude á demanda do seu entrevistador, cando este se refire a el como “honra de Galicia”, Valle reacciona sorprendentemente. Divide os galegos en dúas clases, “Una, inteligente y superior..., que soy yo... Y otra, todos los demás”. Galicia só produce “dos lepras”, políticos e avogados. Por caso, non ten artistas. Sotomayor é un estúpido; Lloréns, necio; Asorey, non é escultor senón “imaginero”. E conclúe: “España es un país atrasado, naturalmente, pero Galicia es la región más atrasada de España” (Valle-Inclán, 1994: 326).

Tamén é certo que na mesma entrevista, á pregunta de cal das súas propias obras lle interesa máis responde “ninguna”, e que para arranxar a crise teatral,

propón fusilar aos irmáns Quintero. A tal punto estas declaracións de 1926 resultan tan extemporáneas que *Vida gallega* se ve na obriga de engadir unha NOTA DE LA REDACCIÓN onde define ao gran don Ramón “de las barbas de chivo” como “fumador de raras plantas exóticas”, “hombre de muchos humos” que “debieron de subírsele a la cabeza”. Revive tamén a súa denuncia como “plaxiario”, pero puntualiza que hai algo que xamais copiará: “el amor a su país, la defensa de su país, la solidaridad con su casta que caracteriza a los gallegos inferiores que, don Ramón aparte, somos todos” (Valle-Inclán, 1994: 330).

Tan controvertida personalidade precisaba, sen dúbida, dun exercicio constante de comprensión por parte dos seus paisanos, como o que Blanco Amor menciona no seu limiar ao libro de Valentín Paz-Andrade. Comprensión e, nalgún senso, tamén reconciliación. *La anunciación de Valle-Inclán* do noso homenaxeado representa unha decidida achega nesta liña. Amén dos xa mencionados, non lle faltarán ao creador dos esperpentos miradas empáticas e análises comprensivas de estudosos galegos. Penso, por caso, en Antón Risco, en José Manuel García de la Torre e nunha longa nómina até chegar aos traballos da cátedra Valle-Inclán dirixida na Universidade de Santiago de Compostela por Margarita Santos Zas, incansábel estudosa do mestre e promotora de publicacións, simposios, cursos e todo tipo de iniciativas ao seu favor. Pero a primacía nesta xenerosa consideración galega de Ramón del Valle-Inclán como un máis de nós tena, sen disputa posíbel, outra gran personalidade da nosa cultura a quen Valentín Paz-Andrade coñeceu e estudou nunha obra inesquencíbel: *Castelao na luz e na sombra*.

Máis aínda, a visión reivindicadora de Valle-Inclán que Paz-Andrade aborda cando o seu centenario –sobre a que vou tratar axiña brevemente– non se aparta unha miga, no substantivo, da que Castelao deixará formulada pouco tempo despois do pasamento de don Ramón nunha conferencia memorábel lida na Habana en xaneiro de 1939, e titulada *Galicia y Valle-Inclán*. Conservamos, ademais, as notas para a súa elaboración entre os papeis e cadernos de Castelao (1993) felizmente recuperados e editados. Dáse, mesmo, outra concomitancia significativa: Paz-Andrade escribe o seu libro publicado en 1967 sobre dúas conferencias valleinclanianas presentadas diante doutro público ultramarino, neste caso bonaerense.

En certo sentido, que Paz-Andrade respondera positivamente ao convite dos galegos na Arxentina para falar de Valle-Inclán igual que Castelao escollera A Habana para o seu fermoso pranto pola súa morte en 1939 vén xustificado por un dos alicerces da arte literaria do autor de *Tirano Banderas* e as *Comedias bárbaras*: “Desde las primicias de su obra, la brújula estética de Valle-Inclán se ha sentido preferentemente imantada hacia dos polos temáticos: el de Galicia y el de América (...) La cantera de Galicia y la cantera de México suministraron al artífice los materiales más nobles para su arquitectura literaria” (p. 42). Porque esta tenden-

cia a poner en paralelo “la tierra de origen y la de emigración” foi en Valle-Inclán, segundo Paz-Andrade, “rasgo absorbido de la mentalidad de su raza” (p. 43).

Xa en 1939 Castelao define a Valle como “hijo del renacimiento literario de Galicia”. Por outra banda, nela atopou a mellor substancia para a súa literatura: “Sí; Valle-Inclán le debía todo a Galicia y fue un esclavo del ambiente que rodeó su vida infantil. El mundo arosano, con sus bellezas, sus tradiciones, sus misterios, su lluvia, su arte, su sol y su noche estrellada, le dio a Don Ramón las mejores imágenes de su pensamiento” (Castelao, 1971: 34-35). Non se agocha, porén, a contradición lingüística, cando o de Rianxo di do seu veciño de ría: “Era gallego por la lengua, el estilo y el ritmo de su voz musical. Ciertamente que apenas escribía en nuestro idioma materno; pero su romance maravilloso es el resultado de traducir literalmente del gallego al castellano, de tomar los giros y expresiones de nuestros trotamundos... de nuestros hidalgos en ruinas... de nuestros mendigos de romería... de nuestros goliardescos abades... de nuestros viejos soldados y marineros... en fin, de todo cuanto conserva color y sabor de vida gallega” (Castelao, 1971: 36-37). A súa rendida admiración lévao, finalmente a proferir dúas rotundas afirmacións: “Don Ramón fue el mejor artista que parió Galicia” e, lembrando a amputación de Portugal, concluír así: “Galicia, pues, es un pueblo manco y glorioso; glorioso y manco como Don Ramón del Valle-Inclán, el hijo emigrante que más se le parecía” (Castelao, 1971: 37-38).

Certamente, a admiración entre ambos os dous artistas era xenuína e recíproca. Castelao fixo de don Ramón caricaturas, capas para os seus libros, mesmo a súa fúnebre cabeza xacente antes de axudar a baixar o seu cadaleito, camiño de Boisaca. Pero cando no cumio da súa carreira literaria e teatral a compañía de Margarita Xirgu y Enrique Borrás monta en 1933 *Divinas palabras*, o dramaturgo declara ao xornal *El Sol* (25 de marzo de 1933): “El complemento lo dará Castelao. De él depende, en la estampa de *Divinas palabras*, lo más inmediato para que Galicia esté en presencia en escena” (Valle-Inclán, 1994).

Logo do seu éxito por dúas veces, 1950 e 1957, no marco do Programa cultural do Centro Galego de Buenos Aires, Valentín Paz-Andrade é reclamado en 1966 como “convidado de honra” para as Xornadas Galegas desenvolvidas, entre outras sedes, no teatro Colón. Levará a Buenos Aires cinco conferencias de temática socioeconómica e cultural, pero, a petición expresa dos organizadores, dúas sobre Valle-Inclán co propósito de salientar que o escritor “aínda que de xeito explícito non abranguera Galiza, a terra de nascerza, o seu mundo e o seu trasmundo constituían o contido semántico implícito e latexante no fondo da estrutura verbal” (Calvo, 2011: 340). Estas foron presentadas, respectivamente, no Instituto de Conferencias do xornal *La Prensa*, “a tribuna máis prestixiada de Bos Aires”, e a segunda no paraninfo da Facultade de Filosofía e Letras. Os presentadores eran tamén de luxo: o poeta arxentino Arturo Capdevila e Guillermo de Torre.

O éxito que as acompañou provoca que o editor galego radicado na Arxentina Gonzalo Losada, lle pedirá un libro para a seu selo, na idea de publicalo antes do remate do centenario. Envía o orixinal en novembro dese ano pero a obra sairá do prelo non antes de setembro de 1967. No mes de Nadal outro prestixioso intelectual arxentino, Raúl H. Castagnino, decano de Letras da Universidade da Plata, preséntao na librería Galatea coa asistencia do autor, que por cuarta vez visitaba Bos Aires. En Galicia, en febreiro de 1968 o notario Alberto Casal Rivas fará a presentación no Círculo Mercantil de Vigo, ocasión que Paz-Andrade aproveitará para ditar unha conferencia sobre “El sentido jurídico en la obra de Valle-Inclán”, incorporada á segunda edición do libro en 1981, como o seu capítulo XI, “La justicia de Laubanón”. Ese tema, que tan ben acomodaba a formación do avogado coa súa vocación de estudioso valleinclanista, será reiterado por Paz-Andrade en 1974 en Caracas, cando fala na Facultade de Filosofía e Letras da Universidade Central “da súa resposta literaria e dende persoal á xustiza instituída, como exponente psicolóxica e como fenómeno rural” (Calvo, 2011: 383).

O compromiso bonaerense revive en Valentín un antigo proxecto pensado para a súa visita a México en 1954, sobre “a reconstitución bioliteraria da macrofigura” do autor de *Flor de santidad*, “chegando a sondaxes endóxeas, máis profundas e radicais das que de primeiras se fixeran” (Calvo, 2011: 337). O título, *La anunciación de Valle-Inclán*, plásmase definitivamente agora, pero a inspiración viña da “miña biblioteca literaria”, e dentro dela dun pequeno tesouro esquecido”, que non era outro que o libro *Análisis y ensayos*, de Víctor Said Armesto, publicado en 1897, dous anos despois de *Femeninas*, “mesto de certas anticipacións sobre o nascente xenio das letras” (Calvo, 2011: 336).

A meirande idea xerminal de Valentín Paz-Andrade consistía no vencellamento de don Ramón co rexurdimento das artes e letras en Galicia que xermolaba xa dende pouco antes do seu nacemento en 1866.

O seu berce literario sitúao, así, no cenáculo dos Muruais, Andrés e Xesús, amigos do seu pai, titulares dunha biblioteca cosmopolita na que o futuro escritor le os galegos precursores, pero tamén os cultores europeos do romanticismo, o naturalismo, o simbolismo, o parnasianismo e o modernismo, amén da poesía italiana. Ao final desta aprendizaxe o editor pontevedrés Andrés Landín publica *Femeninas*, cun limiar de Manuel Murguía, outro dos amigos de don Ramón Valle Bermúdez.

A tese das conferencias bonaerenses de 1966 é certa. Valle “además del patrocinio de pila, recibió de Galicia su anunciación como genio renovador de una literatura. De una de las grandes literaturas que ha producido la humanidad (...).

En Galicia encontrou, además de padrino, profetas. Gallegos fueron los primeros augures de su gloria, cuando aún era un sueño (...) Don Ramón apareció en el mundo de las letras asistido por la imagen, pero también por la ‘élite’ del país

en que naciera”, (Paz-Andrade, 1981: 94). Os seus “verdaderos profetas” foron Murguía e Víctor Said Armesto. E, complementariamente, o seu compañeiro de Compostela, Camilo Bargiela, pola atención que lle dedica en *Luciérnagas*, de 1900. Máis adiante, confirmarán ese arroupamento galego ao autor de *Sonata de otoño* outros dous paisanos, Salvador de Madariaga nas súas *Semblanzas literarias contemporáneas* de 1925, e sobre todo César Barja, ao que se lle atribúe a primeira crítica valleinclaniana de conxunto en *Libros y autores contemporáneos* (Madrid, 1935).

En palabras de Paz-Andrade, “el alcaloide renacentista incluyó a Valle-Inclán en su onda, lo mismo que a Rosalía” (p. 50). Os precursores recensionados por Murguía en 1886, xunto cos “estratos populares” constitúense para Valle “en nodriza elemental de su numen y en levadura estética de su arte” (p. 50). Algo que xa apuntara un aragonés, Ramón J. Sender, no seu libro de 1965, citando a Murguía, Pondal, Rosalía no que atinxe á “radicalización del drama rural de Galicia”, xunto a Benito Vicetto, Curros y Pastor Díaz. Paz-Andrade suma as influencias intelectuais do pai do escritor e do seu irmán Carlos, autor de *Escenas gallegas*, 1894. Desta obriña “arranca el proceso de recastamiento lingüístico, que a base de trasvasar voces, giros y formas sintácticas de un idioma a otro, llevó a Don Ramón a extremos de belleza y plasticidad extraordinarios” (pp. 55-56).

De todos os xeitos, destaca a influencia do maxisterio de Murguía, que “dejó profunda huella en la formación de Valle-Inclán” (p. 41). Segundo Paz-Andrade, cando o autor de *Los precursores* pide aos creadores mozos no seu limiar ao libro de José Ojea, *Célticos. Cuentos y leyendas de Galicia* (1883), “permaneced fieles al espíritu de nuestra raza”, esta requisitoria dará o seu froito na obra de Valle, porque “el principio de la fidelidad al pueblo, la interpretación de su angustia, la sensibilización ante los dramas del país, fue profesado por el autor de *Flor de santidad* con fuerza conmovedora” (p. 42).

A esta reconstrución entre biográfica e histórico cultural do prodixio valleinclaniano nos seus comezos, o libro de Valentín Paz-Andrade engade tres dimensións máis especificamente referidas á estética e á análise literaria, amosando un siso crítico e unha habelencia argumentativa que confirman o lexítimo da referencia ao clube “Spectator” que faciamos ao comezo desta conferencia.

As mentadas tres dimensións resúmense en senllas achegas á obra enteira de Ramón del Valle-Inclán: a primeira consiste no que Paz-Andrade nomea con acerto “a materia de Galicia”; igualmente, está a pegada estética galega do esperimento valleinclaniano; e finalmente, un asunto controvertido, o denominado polo crítico “proceso de recastamiento lingüístico”.

No seu libro sobre Castelao, falando do autor de *Los nietos de los Celtas*, Rafael López de Haro, Paz-Andrade reitera como unha das súas conviccións crítico-literarias máis firmes que “A materia de Galiza fora posta no candieiro por don

Ramón del Valle-Inclán e os seus epígonos” (p. 124). Materia que no seu libro anterior identifica inicialmente na relación creativa entre o home e o seu espazo, que no caso que nos ocupa resúmese deste xeito: “La comunión del escritor con el Valle del Salnés fue tan entrañable, que habría de convertirse en el fondo geográfico dominante en el ciclo gallego de su obra” (p. 29).

Ciclo que, sobre todo a partir da experiencia determinante que Valle ten da guerra europea coa súa visita á fronte de Verdún, esmorece un tanto dando paso a outros escenarios amén do europeo de *La media noche. Visión estelar de un momento de guerra*: Madrid e o “Ruedo ibérico” por non falar da sincrética República americana da súa “Novela de Tierra Caliente”.

Máis para Paz-Andrade, incluso “aquello que en las obras de Valle-Inclán no es en sentido estricto materia de Galicia, casi siempre será espíritu de Galicia, vertido en distinto campo temático. La visión, la sensibilidad, la reacción psicológica, la distensión humorística, el brote de la síntesis, etc., serán siempre ingredientes del mismo irrevocable origen” (p. 39).

Non menor interese ten a segunda consideración, desta vez especificamente estética, que se nos fai en *La anunciación de Valle-Inclán*. Á afirmación valleincliniana de que o esperpentismo o inventara Goya, Paz-Andrade xustapón “un delicioso esperpentismo en la pintura de Laxeiro y formas más atenuadas en el desgarró, pero entrañablemente afines por la sustancia humorística, en el Castello del álbum *Nós*” (p. 167) e da súa obra literaria, narrativa e teatral, así como n’ *A esmorga* ou no *Merlín e familia*, de Cunqueiro.

Hai outra reflexión que vencella a estética máis específica e orixinalmente valleincliniana co trasfondo galego da súa anunciación e da súa maduración. Xa outro valleinclinista galego, Emilio González López, dera a pista de que o esperpento pertence a aquel mundo popular que nutre a “materia de Galicia” nas primeiras obras de Valle até as *Comedias bárbaras*: o ricaz escenario das feiras e romarías, lisiados e mendigos, cartelas de cego, cencerradas, mascaradas do entroido rural, a propósito, procesións... “Bajo el colorido y el sabor de estos espectáculos del pueblo corren los manantiales del esperpento”, conclúe Paz-Andrade, pois “de su palpitante naturaleza –no de la frialdad del azogue– ha obtenido el elenco imaginario de cuya transubjetividad ha nacido el esperpento” (p.170). Cita neste punto o limiar de *Los cuernos de don Friolera*, onde don Estrafalarío nega a raigame castelá do humor e a moral esperpéntica. E conclúe: “Don Ramón habla siempre desde su posición mental irrevocable. La del gallego que lleva dentro. Y cuando quiere definir y discriminar, lo hace como lo siente. En punto al tema –raíz popular del esperpento– no puede ser más explícito” (p. 171).

Chegamos así ao terceiro dos asuntos que me parecen principais na consideración de Valle-Inclán por parte de Valentín Paz-Andrade. Está claro que “de Galicia el autor recibió el empujón inicial”; tamén que “el fondo mitográfico del

país siguió por mucho tiempo alimentando el ‘obradoiro’ de su fabulación”. Xa que logo, “de la ribera galaica partieron, antes que de cualquier otro lugar, los pregones del genio”. Mais dende unha consideración que se adianta vinte e cinco anos ás teorías xermanas da literatura como sistema, Paz-Andrade, inspirado polo pragmatismo da súa condición de home non só de libros, afeito a pescudar sobre a estrutura efectiva da realidade, asume sen violentar o seu criterio que “Don Ramón no escribió sus obras para la tierra en que nació. Las escribió para un círculo más extenso, para una masa de lectores potencialmente ilimitada” (p. 135). Esta circunstancia, referida á mediación, á recepción e ao posprocesado como procesos de acción social dentro do que os semióticos da escola alemana de Bielefeld denominan “Sistema literario” axuda a explicar o asunto da lingua.

No seu capítulo sobre “Valle-Inclán y el idioma nativo”, o autor parte do feito de que o escritor de Vilanova de Arousa “No incorporó el idioma gallego a su obra más que esporádicamente o como elemento de un estilo desarrollado en castellano” (p. 94).

De calquera xeito, este asunto merécelle “alguna explicación” (p. 56). Paz-Andrade adiántase á pregunta máis comprometida en función da súa tese da galecidade de Valle-Inclán: “¿Por qué siendo Don Ramón un escritor medularmente gallego su producción en la lengua regional ha sido tan reducida y limitada al verso?” (p. 56).

A resposta inicial nace do mesmo miolo da primeira das accións sen a que o sistema literario non existiría: a pura creación literaria a partir dunha ferramenta que non é outra que a lingua. Para Paz-Andrade, cando Valle comeza a escribir “el gallego era poca cosa como instrumento literario (...) Su empleo en la prosa era prácticamente nulo” (p. 56). Mais axiña se formulan os argumentos referidos á mediación e a recepción. O autor de *Femeninas* sempre pretendeu converterse nun profesional da literatura. “Escribió para vivir y no por diletantismo” (p. 58) o que o abocou a crear en castelán aínda que “por su contenido, las obras fuesen gallegas” (p. 58).

Amén de fino analista literario, Valentín Paz-Andrade era un excelente escritor. A súa prosa embelece a expresión das súas ideas críticas para ledicia dos oíntes das súas conferencias e os lectores dos seus ensaios. Respecto da cuestión da lingua, artella unha fermosa imaxe. O tesouro do galego ficaba “guardado por la boca y el corazón del pueblo” cando Valle comeza a escribir. O autor de *Femeninas* non se entrega benemeritamente coma outros o fixeron á tarefa ardua de rescatalo. Mais “se apoderó de las joyas escondidas para engazarlas en el primor de su lírica, para dar fuerza expresiva a su prosa, para caracterizar un género o un tipo de ficción” (p. 58).

O xa aludido pragmatismo de Paz-Andrade diante deste asunto reflíctese neste argumento final: “Para juzgar la conducta literaria de un escritor hay que

situarlo dentro de su circunstancia. Cuando Valle-Inclán comenzó su obra, la de recrear la prosa gallega estaba sin emprender. Y no era pequeño mérito que, aún utilizando un vehículo afín, haya llevado el genio y la imagen de su tierra a las cúspides de la expresión artística” (p. 60).

En *La anunciación de Valle-Inclán* atopei, dende as miñas primeiras pesquisas sobre *La media noche* fai xa case corenta anos, unha pista pouco máis que insinuada por Valentín Paz-Andrade pero de fecunda pegada. Refírome ao que el xa denomina o “sincretismo idiomático” na obra do noso paisano. Ten que ver semellante iluminación ou epifanía crítica cunha sorte de funcionamento en literatura dunha lingua como substrato doutra, a modo de palimpsesto. Paz-Andrade apúntao cando afirma que don Ramón “no se ha limitado al acarreo de vocablos y giros del idioma regional, para matizar el que llamaba ‘castellano de sojuzgados’, y después hacer otro tanto con los criollismos del decir americano. Debajo del tejido verbal supo hallar el alma concentrada del pueblo” (p. 43).

Neste sentido, o lema do capítulo III de *La anunciación de Valle-Inclán*, dedicado precisamente aos “Precursores gallegos”, é unha cita do artigo necrolóxico que Juan Ramón Jiménez publicara no xornal *El Sol* en xaneiro de 1936. “Ramón del Valle-Inclán –dicia– era, es un celta auténtico. Como sus contemporáneos los mejores escritores celtas de Irlanda, George Moore, A. E. Synge, Yeats (Bernard Shaw es otro asunto), empieza influido por el simbolismo universal (...). En Inglaterra se ha comparado a Valle-Inclán con George Moore, pero no se le parece mucho y es muy superior a él. A quienes se parece de veras (...) es a Synge y a Yeats, a Yeats en el verso, a Synge en la prosa (...). Esta semejanza se ve en todo, alma y carne. Galicia e Irlanda siguen siendo gemelas. Y, como Irlanda a Yeats, y a Synge sobre todo, Galicia libró a Valle-Inclán del modernismo exotista, que pasó pronto en él, por fortuna para todos, y del castellanista, de tan lamentables y duraderos resultados en algunos”.

En varias ocasións (Villanueva: 2007) afirmei xa que un dos defectos máis apreciábeis nos que incorreu a crítica sobre Valle-Inclán fora o de circunscribilo en exceso ao ámbito do hispánico, como partícipe peninsular do modernismo hispanoamericano ou “fillo pródigo” do 98 conforme o denominou Pedro Salinas, cando foi de entre os nosos o escritor ao que alcanzou directamente a onda de fecundidade creativa que iluminou a renovación profunda da literatura durante o primeiro terzo do século XX.

Certamente, Juan Ramón Jiménez na cita antes reseñada que Paz-Andrade recolle tamén parcialmente como un dos lemas ao comezo dun capítulo de *La anunciación de Valle-Inclán* non menciona entre os escritores irlandeses ao máis encumiado de todos, James Joyce, pero percibe unha raíz común extensíbel ao autor do *Ulysses* e, sobre todo, apunta un trazo fundamental: que o galego Valle era –como tamén o Joyce de *Finnegans Wake*– un escritor deslinguado, “el primer

fablistán de España”, obstinado na empresa de crear unha lingua total, “como la que se hubiera formado natural y artificialmente en Galicia, sede eterna, piedra de Santiago, si hubiese estado en Galicia la Presidencia de las Españas, la Presidencia de la República inmensa española (de cuya República él hubiese sido... el Rey o el Pretendiente)”.

Escritor irlandés ao que, por certo, onde maior atención se lle prestara en vida dende a Península Ibérica fora precisamente en Galicia. Del xa dá noticia Vicente Risco, nun número de *Nós* do ano 1926, e sobre el volverá nun artigo de *La Noche* xa en 1954, mediando a escrita do seu relato ou “pseudoparáfrase” “Dedalus en Compostela” que data de 1929. Otero Pedrayo, pola súa parte, traduce tamén para *Nós* (número 32, 1926) varios fragmentos de *Ulises*, no primeiro e esforzado intento desta índole que se produce en calquera das linguas de España, soamente catro anos despois da aparición en París da primeira edición da novela nunha curta tirada de mil exemplares, e recunca no mesmo tema nun artigo de *El Pueblo Gallego* dedicado en 1931 ao episodio de Ana Livia Plurabelle pertencente ao que aínda non era máis que unha *work in progress* e logo remataría en *Finnegans Wake*.

Quince anos e uns meses máis novo que don Ramón, James Augustin Joyce morre case exactamente un lustro logo del, o 11 de xaneiro de 1941, logo de dedicar tamén toda a súa vida á escritura de poesía, teatro e novela con escaso éxito literario, loitando sempre contra unha angustiada penuria económica. Foron os dous individuos arrogantes, personaxes polémicos, se ben nesta faceta Valle acadou maior sona por non abandonar España como Joyce Irlanda para residir a maior parte dos anos comprendidos entre 1904 e 1920 en Italia (aínda que a súa amada Trieste pertencese a Austria até 1918). Os dous escritores comparten, por certo, esta paixón italiana, pois don Ramón, que non chega a Roma antes de 1933, está obsesionado por ela dende os seus comezos literarios, coa súa inclinación por D’Annunzio e a ambientación ligur da *Sonata de primavera* de 1904. Os dous conservan tamén unha intensa vinculación coa súa terra nativa, como o demostran non só as continuas viaxes dun e mais doutro a Irlanda e Galicia, respectivamente, senón tamén a propia temática das súas obras escritas na distancia.

Hai un dato máis, reforzador deste paralelismo extraordinario que non me resisto a mencionar porque ninguén, que eu saiba, ten reparado nel con anterioridade. En carta de 4 de agosto de 1909 dirixida ao seu irmán e datada en Dublín, Joyce escribe: “Dear Stannie, the article on Don Carlos was nor inserted”. Ese escrito joyceano, inédito e inatopábel na actualidade, versaba sobre don Carlos de Borbón y de Este, o pretendente ao trono español, morto en Varese o 18 de xullo anterior. É evidente, xa que logo, a atracción que o carlismo tivo para o irlandés, aínda que supoñemos que non sería do mesmo signo e polas mesmas razóns polas que don Ramón foi carlista.

Pero xa á marxe destas elucubracións máis ou menos biográficas, reparemos en notorias concomitancias estéticas, como por exemplo, o influxo de Ibsen. Por outra banda, hai que apuntar tamén o que significou para os nosos dous escritores a música. Intimamente ligados a este núcleo das estéticas joyceana e valleinclaniana están outros fundamentais. Por exemplo, o concepto circular, cíclico do tempo, presente en *Finnegans Wake* –e tamén en *Ulysses*– por influxo dunha teoría moi estimada por Joyce, a da repetición eterna de Giambattista Vico para quen a historia da humanidade era como unha cadea de *corsi e ricorsi*, mentres que no Valle de *El Ruedo Ibérico* –e tamén no de *Luces de Bohemia*– é o resultado tanto do gnosticismo, a mística quietista de Miguel de Molinos e o pensamento máxico, desenvolvidos na *Lámpara maravillosa*, como dunha profunda vivencia dunha Compostela “inmovilizada en el éxtasis de los peregrinos” –escribe Valle– onde “la cadena de los siglos tuvo siempre en sus ecos la misma resonancia. Allí las horas son una misma hora eternamente repetida bajo el cielo lluvioso”.

Con todo, de termos que concretar nun só punto a coincidencia substancial das súas respectivas artes, a elección non ofrecería lugar a dúbidas. Joyce e Valle-Inclán foron, principalmente, dous grandes filólogos, dous xenios no dominio da linguaxe, de onde extraeron todo o necesario para a súa recreación estética dun mundo complexo e novo. Máis aínda, ambos se identifican no seguinte. Se cada idioma representa unha maneira de afrontar a intelixencia do mundo e proporciona un punto de vista sobre a realidade, non é estraño que nesa era da relatividade e o pluralismo que é a nosa, algúns escritores ansiosos de totalidade, pero fieis tamén ás novas actitudes favorábeis a un coñecemento antidogmático do que rodea ao home, se sentisen atados de mans polo uso exclusivo dunha soa lingua. A única forma de superar esa limitación sería, daquela, unha especie de “furor verbal” que, de se aceptar a expresión, pode servir como marco de referencia común para James Joyce e Ramón del Valle-Inclán.

Mais sendo un o impulso que move os dous escritores, os resultados dese plurilingüismo son ben distintos no caso do galego e no do irlandés. Joyce, logo do *Ulysses*, entrégase durante dezaseis anos á súa obsesiva obra en marcha –*work in progress*– que aparecerá en 1939 co título de *Finnegans Wake*. Esta ambiciosa novela, que, como describiu Domingo García-Sabell nun dos seus *Ensaíos*, “e, quere sere, a síntesis definitiva i espresa do ser do home e do ser da vida”, sobre unha base inglesa crea un críptico idioma ao que contribúen dezasete linguas máis, dende o hebreo, o árabe, o grego e o latín, ao francés, inglés ou alemán, pasando polo gaélico. *Finnegans Wake* resulta así metáfora novelística da torre de Babel, un texto que non se pode ler, só estudar, e del dedúcese a última mensaxe de solipsismo e incomunicabilidade.

Valle-Inclán, pola súa banda, non escribe en 1926 o seu *Tirano Banderas* en castelán nin en español, senón nunha *Koiné* hispánica de inabarcábeis fronteiras

que inclúe nun mesmo parágrafo “modismos americanos de todos los países... desde el modo lépero al modo gaucho” conforme reza unha carta do autor ao mexicano Alfonso Reyes, de novembro de 1923; pero hai así mesmo numerosos galicismos léxicos e sintácticos, voces arcaicas –furo verbal o seu non só proxectado no espazo, senón tamén no tempo e falas de xerga (nisto último, sobre o que xa vimos en *Luces de Bohemia*, salientará en 1928 o intenso emprego do caló en *Viva mi dueño*)–. Unha lingua de todos que, a diferenza da eutrapelia joyceana –esa especie de brillante encrucillado culto que é *Finnegans Wake*–, proclama o ideal dunha comunicación democrática e univesal, acorde coa ideoloxía da solidariedade que Valle-Inclán, logo das convulsións que supuxeron para a súa conciencia a guerra mundial, a revolución mexicana e soviética e a ditadura española, adoptara xa. Unha lingua que, ao mesmo tempo e en asombroso sincretismo, proporciona toda unha interpretación estética e filosófica da realidade, como ocorre no que é quizais o seu esperpento máis transcendente: *Luces de Bohemia*.

Non tanto por este aspecto de sincretismo lingüístico como polo que Paz-Andrade subliñaba como a “materia de Galicia” en Valle-Inclán, xorde a posibilidade de vencellar a obra do noso escritor coa dun dos premios Nobel de literatura irlandeses. William Butler Yeats nace no mesmo decenio de Valle-Inclán, e ao ano de *Sonata de otoño* presenta a versión definitiva de *The Celtic Twilight*, ese feixe de relatos de marcada inspiración na antropoloxía cultural irlandesa que o poeta remite a un narrador popular, Paddy Flynn, enriquecéndoa en 1902 con novas pezas sobre as xa publicadas en 1893, edición esta última que James Joyce saudou como “the happiest book” de Yeats nun artigo do dublinés *Daily Express* (26 de maio de 1903) titulado “The soul of Ireland”. O propio Yeats comeza o seu estudo sobre “The Celtic Element in Literature” citando a Ernest Renan e a Matthew Arnold, para quen o característico destes pobos, entre os que a Galicia de Valle ten o seu lugar, vén sendo “this pasión for nature, this imaginativeness, this melancholy” (p. 370).

Os labregos de Yeats falan tamén cos mortos, pois en Irlanda, como en Galicia, non existe solución de continuidade entre este mundo e o outro. Dáse así unha sorte de “timid affection”, de “atemorizado afecto” entre os homes e os espíritos, naquelas verdes e húmidas terras onde a emigración, o naufraxio ou as partidas fenianas forman parte do día a día xunto aos tesouros fabulosos e as presenzas feéricas. Alí o tempo afúndese en decadencia, como unha candeia consumida –*Time drops in decay/ like a candle burnt out...*, reza un dos poemas intercalados–, pero pervive no espírito das xentes unha tradición imaxinativa que a sociedade moderna tentou extirparlles. Hai relatos de *The Celtic Twilight* –como o titulado “Happy and Unhappy Theologians”, que narra a morte gloriosa dunha criada que se aforca por amor a Deus– moi próximos ao universo galaico de *Flor de santidad*. E na narración “The Last Gleeman”, protagonista que non é outro que o poeta

cego Michael Moran, os acontecementos que rodean o seu funeral son verdadeiramente *esperpénticos*.

Todos estes motivos, e tantos máis, aparecen tamén noutras obras de Valle, sobre todo nas súas “historias de santos, de almas en pena, de duendes y de ladrones” en *Jardín umbrío*, tan próximas, por outra parte, a *cuentos del terruño* de Pardo Bazán como “El Xeste” ou “El peregrino”. Yeats reclama para si a *heroic beauty* que foi desaparecendo das artes “since that decadence we call progress, set voluptuous beauty in its place”, lemos nun dos seus máis breves relatos de 1902, “And Fair, Fierce Women”. E faino nunha lingua híbrida, nun inglés trufado de irlandesismos, como o español –que non castelán– de Valle, cos seus galeguismos, voces de xerga, caló e americanismos dende o mexicano “modo lépero” até o modo gaucho. Velái un dos motivos de irmandade entre escritores irlandeses e galegos cando escriben nunha lingua metropolitana dende a periferia do idioma, con nulo respecto sacral cara ás súas máis puras esenciais.

Amén das súas achegas críticas máis desenvolvidas ás que fixen referencia xa, teño para min que o valor máis certo daquelas conferencias porteñas do noso homenaxeado axiña convertidas en libro con título de *La anunciación de Valle-Inclán* reside na confirmación ben argumentada e xustificada da galeguidade do escritor arousán que xa proclamara en clave elexíaca Alfonso Daniel Rodríguez Castelao. En todo caso, este congreso convocado pola Real Academia Galega, a Xunta de Galicia e o Concello de Pontevedra que agora conclúe estivo con toda xustiza dedicado a reverdecer a lembranza dunha figura excepcional; a salientar o talento perspicaz, aberto e cosmopolita do político, escritor, avogado, economista, empresario, xornalista, académico e tamén estudoso da literatura que foi Valentín Paz-Andrade

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Calvo, Tucho (2011): *Valentín Paz-Andrade, a memoria do século XX*. A Coruña: Biblos Clube de Lectores. Segunda edición.
- Eagleton, Terry (1996): *The Function of Criticism*. Londres.
- Esteban, José (1973): *Valle-Inclán visto por...* Madrid: Las Ediciones de El Espejo.
- Paz-Andrade, Valentín (1967): *La anunciación de Valle-Inclán*, Buenos Aires: Losada. Prólogo de Eduardo Blanco Amor. Segunda edición ampliada, Madrid: Akal Editor, 1981.
- _____ (1978): *A galecidade na obra de Guimarães Rosa*. Sada: Edicións do Castro.
- _____ (1982): *Castelao na luz e na sombra*. Sada: Edicións do Castro.

- Rodríguez Castelao, Alfonso (1971): *Galicia y Valle-Inclán*. Lugo: Ediciones Celta.
- (1993): *Cadernos (1938-1948)*. Escolma. Vigo: Editorial Galaxia. Edición de I. Cochón, F. Dubert, A. Mato e H. Monteagudo.
- Sender, Ramón J (1965): *Valle-Inclán y la dificultad de la tragedia*. Madrid: Editorial Gredos.
- Valle-Inclán, Ramón del (1971): *Galicia y Valle-Inclán*. Lugo: Ediciones Celta.
- (1987): *Artículos completos y otras páginas olvidadas*. Madrid: Ediciones Istmo. Ed. Javier Serrano Alonso.
- (1994): *Entrevistas, conferencias y cartas*. Valencia: Editorial Pre-Textos. Edición de Joaquín e Javier del Valle-Inclán.
- (2002): *Obra Completa*. Tomos I e II. Madrid: Editorial Espasa-Calpe.
- Villanueva, Darío (2007): *Da palabra no tempo. Estudos e ensaios de literatura*. A Coruña: Edicións Espiral Maior.
- Yeats, W. B. (1989): “Per amica silentia lunae”, en *Mythologies*. Chippenham: The MacMillan Press.
- (1994): *The Celtic Twilight. Myth, Fantasy and Folklore*. Bridport: Prims Unity.
- (2001): “The Celtic Element in Literature”, en *The Major Works*. Oxford: Oxford University Press. Ed. Edward Larrissy.
- Zahareas, Anthony N., Rodolfo Cardona e Sumner Greenfield (compiladores) (1968): *Ramón del Valle-Inclán. An Appraisal of his Life and Works*. New York: Las Américas.